

A KÜLÖNBÖZŐ SZÖVETKEZETI TÍPUSOK ÉS A SZÖVETKEZETI ÉRTÉKREND KIALAKULÁSA

HUNYADI ATTILA

A szövetkezet olyan intézmény, amely sajátos etikai értékrendet érvényesít a gazdasági életben. A szövetkezeti értékrend szerint az ember a gazdaság szubjektuma, nem pedig egyszerű objektum egy személytelen mechanizmusban. Meghaladva a profitelv kizárólagosságát, a szövetkezeti intézmény alapértéke és alapegysége az emberi személy, létmotívuma pedig a tagjainak nyújtott szolgáltatás. Mindazonáltal ez a gazdaságetika nem a gazdasági törvényszerűségeket szorítja háttérbe, hanem a mindenkori tisztességes verseny és esélyegyenlőség kereteit képes fenntarthatóan biztosítani piacgazdasági környezetben.

Jelen tanulmány a szövetkezeti értékrend kialakulásának történelmi körülményeit ismerteti, végigkövetve, hogyan bontakozott ki és érvényesült ez az értékrend a gazdasági szférában a különböző szövetkezeti típusokban, mikor alakultak ki és mit jelentenek a szövetkezeti egyetemes irányelvek, s végül milyen helyet foglalnak el a szövetkezetek a gazdaság- és társadalompolitikákban, az oktatásban és a környezetvédelemben.

A FOGYASZTÁSI SZÖVETKEZETI TÍPUS KIALAKULÁSA

A szövetkezeti típusok közül a háztartási-fogyasztási cikkek beszerzésére alakult szövetkezetek tekinthetők az első modern szövetkezeteknek. A XIX. század elején, amikor a fogyasztási szövetkezetek Angliában létrejöttek, még a politikában sem volt magától értetődő a demokratikus, önkormányzati, részvételi, etikai értékek alkalmazása. Miközben Angliában az 1830–1840-es években különböző politikai-társadalmi mozgalmak (luddizmus, chartizmus) országos szintű politikai követelésekkel álltak elő (általános választójogot, titkos szavazást, a választóközetek újrafelosztását kívánták elérni), a szövetkezetek az önsegélyező egyesületekből kinőve önerőből, a nagypolitikától függetlenül próbálták a szegényebb városi lakosság, munkásság rossz gazdasági és szociális-kulturális helyzetén javítani. Angliában a kézművesek már a

XVIII. században megalapították helyi szervezeteiket, amelyek közös akciókkal próbáltak jobb munkakörülményeket kikényszeríteni a munkaadóktól. Ezeket az egyleteket 1799-ben a Combination Act törvénybe iktatásával betiltották.¹ A Combination Act 1824. évi hatályon kívül helyezése után azonban a kézművesek ismét nagy számban alapítottak helyi önszegélyező egyesületeket. Ezek célja kölcsönös segélynyújtás volt pénzügyi támogatás révén betegség vagy elhalálozás esetén, továbbá a kapitalista gyárosok monopóliumaitól való függetlenedés céljából a saját hitelrendszer megszervezésével és néha oktatás biztosításával próbáltak saját manufaktúrákat alapítani. Mivel a gyártulajdonosok általában a kiskereskedelmet is monopolizálták (a *truck system*nek megfelelően valamely gyár alkalmazottai a fizetés egy tekintélyes részét olyan vásárlási jegyekben kapták, amelyekkel csak a gyáros üzletében vásárolhattak), ez az áruuzsora hitelben vásárlásra kényszerítette a munkásokat, a „hitelfogság” pedig hosszú évtizedekre kiszolgáltatta őket a gyáros visszaéléseinek. Ilyen körülmények közepette és mintegy a monopóliumok ellensúlyaként jöttek létre Európa-szerte – a karitatív és önszegélyező, kölcsönös biztosítási egyesületek és baráti társaságok mellett – a szövetkezetek is. Kialakult az a szövetkezeti értékrend, amely korszerűsítő módosításokkal ugyan, de ma is érvényes, és a szövetkezetek, a társadalomtudományok, valamint a helyi és nemzetközi szervezetek ezek alapján határozzák meg a szövetkezeti jelleget.

A szövetkezeti alapelveket már az első életképesnek bizonyult szövetkezet alapszabályában megfogalmazták 1844-ben, a Manchester melletti rochdale-i takácsok. Ettől az időponttól számíthatjuk tehát a modern szövetkezeti vállalati forma létrejöttét. Az előző utópista (oweni, fourrieri) formáktól eltérően a rochdale-i szövetkezet szakosodott gazdasági szervezet, mely az adott piaci viszonyok között működik (ez esetben még főleg fogyasztási cikkek beszerzése terén). Az erkölcsi szándékok fontosak, ám épp a szövetkezet révén válnak megvalósíthatókká a tagok ideáljai (például gyermekek iskoláztatása). A szövetkezeti együttműködés (practical co-operation) nem önmagában vett cél (nem akarja megtestesíteni az oweni társadalmi ideált), hanem eszköz, mely olyan szükségleteket lát el, amelyekről az alapító személyek úgy gondolják, más formában nem érnék el. Célja gazdaságilag: olyan meghatározott funkciókat teljesíteni, amelyek hozzásegíthetik a tagokat jobb körülmények között élni, megtakarításokat létrehozni és azokat nemes szándéokra fordítani. A rochdale-i alapszabályok szerint: „A szövetkezet célja és feladata az, hogy a tagok anyagi hasznáról, társadalmi és gazdasági helyzetének megjavításáról gondoskodjék oly módon, hogy: a) boltot nyit áruk eladása végett; b) bizonyos számú lakóházat épít; c)

1 Diederiks–Lindblad: *Nyugat-európai gazdaság és társadalomtörténet*. A rurális államtól a gondoskodó államig. Osiris, Budapest, 1995. 286.

árukat gyárt munkanélküliek foglalkoztatásával; d) földbirtokot vásárol vagy bérel a munkanélküli tagok foglalkoztatására; e) külön pénzalapot képez a tagok és családjaik szociális megsegítésére, kulturális és szakmai továbbképzésére.”²

A legjelentősebb feladat, a képzés támogatására a jövedelem 10%-át szándékozták fordítani, ám a korabeli törvények ezt megtiltották, így az évi jövedelem 2,5%-át különítették el képzési alapként, s külön 11 tagú bizottság felelt az általános és a szakképzésről. 1846-ban már minden szombat délután beszélgetéseket tartanak az üzlethelyiségben, 1848-ban, miután megvásároltak egy intézeti könyvtárat, hírlapolvasó és könyvtárszakosztályt nyitnak. 1850-ben már saját iskolát működtetnek, amelyben felnőttképzés is zajlik. 1860-tól alapelve foglalkoztatják, hogy minden szakosztálynak saját könyvtárat és hírlapolvasót kell állítani az üzleti jövedelemből. 1880-ban már 100 szövetkezeti könyvtár volt Angliában és 120 fogyasztási szövetkezet rendezett be olvasótermet.³

A SZEMÉLYI HITELEZÉS INTÉZMÉNYESÍTÉSE A HITELSZÖVETKEZETEK BEN

Az angol fogyasztási szövetkezetek sikere a helyi együttműködési hagyományok, kölcsönös segélyszervezetek (céhesláda, szomszédsági szervezetek, kaláka) újjáélesztésére serkentett az európai kontinensen is, ahol a szövetkezetek elsősorban a kisiparosok és földművesek specifikus hiteligényeit voltak hivatottak szolgálni. Az eddigi szövetkezeti alapelvek – demokratikus igazgatás, korlátozott kamat, vásárlás aránya szerinti jövedelemrészesezés (a zárszámadási többletet a tag-tulajdonosok között a szolgáltatások igénybevétele arányában osztják szét) – a helyi viszonyoknak és más szövetkezeti típusoknak (kölcsönös biztosítási, értékesítő-, feldolgozó-, hitelszövetkezet) megfelelően egészültek ki.⁴

2 Birchall, Johnson: *Co-op: the people's business*. Manchester University Press. Manchester, 1994. The Rochdale Principles fejezet. 49–64. A komoly elkötelezettség eredménye sorrendben a következő: fogyasztási cikkeket forgalmazó sikeres szövetkezet több üzlethelyiséggel, amelyből kifejlődik a fogyasztási szövetkezeti hálózat önálló feldolgozó, szállító és forgalmazó egységekkel (1869); 25 lakóház építése 1861-ben, 1867-ben 84 ház 5 nagy telken 2 utcában; malom (1850) és 1854-től Manufacturing Society működtetése hajdani munkanélküliek foglalkoztatásával; földvásárlás és farmgazdaság (1851); Szövetkezeti Biztosító Társaság (Co-operative Insurance Society) alapítása.

3 A szövetkezeti nevelés, oktatás intézményesítésére a tanulmány második részében térek ki bővebben.

4 A nyitott tagság elvét korrigálták a szomszédsági elvvel (áttekinthetőség, érdekkölcsönösség és horizontális spontán ellenőrzés), az önszegélyezés elve mellett szerepet juttattak az alapítványi üzletrészjegyzésnek (kívülről jövő segítségnek, amelyet a gazdagabbak vagy az állam nyújtott), oszthatatlan tartalékalapot hoztak létre. A német szövetkezetek jellegzetességeiről lásd még a „Genossenschaften” szócikket. In: *Staatslexikon. Recht-Wirtschaft-Gesellschaft*. II. Band. Herder, Freiburg–Basel–Wien. 1995. 875–883.

A hitelszövetkezetek a személyi hitelezés modernkori szükségességének enyhítésére törekedtek, s jórészt a kölcsönös biztosítás vagy kezességvállalás korábbi intézményeiből alakultak ki. Nyugat-Európában a középkorban a szerzetesrendek (főleg a bencés apátságok terjesztették el a személyi hitel első formáját, amelynek az volt a rendeltetése, hogy megkönnyítse a termelést, és nyitva állt a középosztály, főként a parasztság előtt. Az apátságok ily módon mezőgazdasági hitelintézeti szerepet is betöltöttek. Nekik köszönhető, hogy a földművesek kölcsönt vehettek fel a termés terhére, amelyet földműves szerzők és állatok vásárlására fordíthattak. A kölcsön feltételei, ha az e korban megszokott egyéb kölcsönökkel hasonlítjuk össze őket, nem voltak szigorúak. A kamat 8 és 10% körül mozgott (míg egy földesúr 33%-ot követelt), így az apátsági kölcsön fölvevője az összeomlás kockázata nélkül megterhelhette földjét.⁵ E premodern személyi hitelezés modernkori továbbvivője a XIX. század első negyedében alakultak meg kölcsönös biztosítást és kezességet nyújtó társaságokként. Ezek a társaságok hitelműveleteket még nem végeztek, hanem a társaság tagjainak kölcsönös szolidaritásán alapulva közös garanciát vállaltak a tagok által felvett hitelekért vagy elszendvedett károkért. A szolidaritás alapját az képezte, hogy ugyanannak a falusi-városi mikrokozmosznak a tagjaként, jól ismerve egymást, a társult személyek képesek voltak a szükséges mértékig megítélni a hitelkérelmező vállalkozásának és így a hitel visszafizetésének esélyeit. Ekképpen ezek a szervezetek nem végeztek mást, mint a megbízhatóság mint piaci érték pénzé (hitellé) történő konvertálását. Nagyrészt ezekből a kölcsönös kezességet nyújtó társaságokból jöttek létre az első tulajdonképpeni hitelszövetkezetek, amelyek már maguk is végeztek tagjaik körében hitelműveleteket. A hitelszövetkezetek sikere annak köszönhető, hogy olyan hitelkonstrukciót ajánlottak tagjaik számára, amelyet sem állami földhitelintézetek, sem nagybankok nem tudtak nyújtani.⁶

A hitelszövetkezetek kialakulásának alapja az a felismerés volt, hogy a kisebb vállalkozók, különösen az iparosok és földművesek a bankrendszerben nem találták meg azt a hitelforrást, amelyre nekik szükségük volt. A bankok ugyanis felépítésükből adódóan a nagyobb arányú hitelezésre voltak berendezkedve, hitelnyújtásuk pedig többnyire pusztán profitorientált szempontok (pénzügyi hitelképesség – Kreditfahigkeik) szerint működött, szemben a hitelszövetkezetekkel, melyek a hitelképesség felmérésekor a hiteligénylő személyes vonásait, erkölcsi tulajdonságait is figyelembe vették (erkölcsi hitelképesség).

5 Schmitz, Philibert OSB: *A bencések civilizációs tevékenysége a XII. századtól a XX. századig*. Pannonhalma, 1998. 52.

6 Botos Katalin: *Elvesztett illúziók*. A magyar bankrendszer helyzete és távlatai. KJK. Budapest, 1996.

ség – Kreditwürdigkeit). E személyes viszonyulást kiegészítette a szövetkezetek konkrét fizikai-földrajzi közelléte. Több országban, például Németországban, Hollandiában, Ausztriában, az Egyesült Államokban, Kanadában a legsűrűbb hitelhálózatot mind a mai napig a hitelszövetkezetek alkotják.⁷ Szemben tehát a távoli és nagyobb (tranzakciós) költségekkel működő bankszékhellyel, a hitelszövetkezet a legrövidebb idő alatt elérhető módon, általában a helységben szolgáltatott, a mezőgazdasági és a kisipari vállalatok (kis- és közép vállalkozók) természetének leginkább megfelelő személyi hitelt volt képes nyújtani a (viszonylag kisebb összegeket igénylő) hitelfelvevőknek. Ezzel szemben a bank pl. a kisebb birtokos gazdának legfeljebb jelzálogra, „bekebelezési kikötéssel” adott hitelt, ám a bekebelezés könnyen eladósodásra csábíthatott, mert a birtok megterhelésével a szükségelnél nagyobb összeg is felvehetővé vált.

A hitelszövetkezetek működésének elméletét és gyakorlati működését német nyelvterületen Hermann Schulze-Delitzsch⁸, illetve Friedrich Wilhelm Raiffeisen⁹ alapozta meg, akiknek nevéhez egy-egy hitelszövetkezeti típus fűződik.¹⁰

A Schulze-féle szövetkezetek magánkisipari, magán-kiskereskedői vállalkozók önálló gazdasági egzisztenciájának erősödését és fejlesztését voltak hivatottak biztosítani, elsősorban a városokban. Az általa alakított szövetkezetek példájára és Schulze személyes közreműködésével főleg az 1860-as évektől lendült fel Németországban a városi kisiparosok körében a szövetkezetek szervezése, amelyek célja szövetkezeti hitelnyújtás, esetleg közös nyersanyagbeszerzés és -értékesítés, de mivel ehhez a tagoknak elsősorban pénztőkére volt szükségük, a hitelfunkciók hangsúlyozódtak ki. A szövetkezeti jelleget a működésben érvényesülő alapszabályok biztosították: demokratikus igazgatás, nyitott tagság, önszegély, közreműködés alapján/arányában járó részesedés (visszatérítés), a jövedelemelosztás meghatározott sorrendjének elve.

7 Aschoff, Gunther: *The German Cooperative System. Its History, Structure and Strength.* Frankfurt aM, 1996.

8 Hermann Schulze-Delitzsch (1808–1883) német közigazda, jogász, bíró, a Reichstag tagja (és ekként az első német szövetkezeti törvény kezdeményezője) 1849-ben szervezte szövetkezetbe szülővárosa (Delitzsch – Németország) kisiparosait és kereskedőit. Életrajzi adatokat tartalmaz még: Bosl–Franz–Hofman: *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte.* München, 1975.

9 Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818–1888), aki sokféle hivatást töltött be (katona, kereskedő, gyáros, polgármester, szövetkezeti szakíró), miután többféle karitatív egyesületet (segélyegyletek, hitelegyletek, alapítványok) szervezett, az első Raiffeisen-féle szövetkezetet 1849-ben Flammersfeldben, majd 1854-ben Heddesdorfbán kiforrottabb formában alapította. Életrajzi adatokat tartalmaz még: Bosl–Franz–Hofman: *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte.* München, 1975. p. 2246–2247.

10 A mai Raiffeisen Bank az Ausztria Raiffeisen Szövetkezetek Központi hitelintézete, Ausztriában a negyedik legnagyobb bank, amely nemzetközi beruházásokba is kezdett a XX. század utolsó negyedétől kezdődően.

A falusi környezetben, a gazdálkodók érdekében alakuló Raiffeisen-féle szövetkezetek a közös beszerzést, közös értékesítést és a hitelellátást tűzték ki célul, de döntő mértékben a hitelezési funkció emelkedett ki ez esetben is, hisz a földművelők hitelellátása még a városi iparosok és kiskereskedők hitelszükségleténél is problematikusabb volt (rövid futamidők, magas kamatok, uzsora, jelzálog, árverés). A Raiffeisen-típusú szövetkezeteknek sikerült olyan üzletvitelt alkalmazni, amellyel a falu hiteligényének ellátását biztosíthatták. A szövetkezet hitelbázisának kiterjesztése érdekében a szomszédsági elv alapján szerveződtek a szövetkezetek. A kölcsönös kezességvállalás ezáltal intézményes biztosítékot nyert: a szövetkezetek olyan és akkora területre terjesztik ki működésüket (kisebb közigazgatási egységek, egyházközségek), ahol a szövetkezők jól ismerik egymást, s így bizalommal vannak egymás iránt (szomszédsági viszony). A szövetkezet csak tagjainak adott hitelt, amelynek lejáratá közép-, illetve hosszú lejáratú is lehetett. A hitel felhasználását a szövetkezet gazdaságilag és erkölcsileg ellenőrizte, a kockázatvállalás egyetemleges volt és a szövetkezeti tagok birtokára alapozódott. A hitelrészletek elmaradása esetén viszont az adósságot humánus módon hajtották be, a bankok módszereihez képest (amelyek könyörtelenül dobra verték az adós házat, birtokát). A hitelezési tevékenység anyagi alapja és fedezete a tagok vagyona volt, a közvetlen hitelezési pénzalapokat pedig a kamat ellenében elhelyezett betétek, valamint az alapító vagy jótékonykodó tagok (egyházak, gazdagabb magánszemélyek, különböző szervezetek, esetenként az állam) üzletrészjegyzéseiből, betéteiből eredő pénzeszegek jelentették. A hitelszövetkezeti kölcsönfeltételek, így a kamatok is sokkal alacsonyabbak voltak a banki kamatoknál. Németországban például 1920–1921 körül a falusi Raiffeisen hitelszövetkezetek 4,5–5%-os kamattal nyújtottak kölcsönt, míg a bankok 7–8%-os kamatot szedtek. A szövetkezetek alacsony kamatlába annak volt köszönhető, hogy nagyon csekély különbség volt (0,5%) a betéti és a kölcsönkamatok között, emellett pedig alacsony fenntartási (tranzakciós) költséggel működtek.¹¹ Hogy ez a különbség nem kizárólag az 1895-ben alapított állami Preussenkasse szövetkezeti hitelezésének tudható be, az is bizonyítja, hogy Erdélyben a Raiffeisen-típusú erdélyi szász pénzüintézetek szintén alapszabályba foglalták – mind az első világháború előtt, mind a két világháború között – a szászoknak nyújtott alacsony kamatszintű hitelezést minden állami támogatás nélkül.¹² Az

11 Fairbairn, Brett: History from the Ecological Perspective: Gaia Theory and the Problem of Co-operatives in Turn-of-the-Century Germany. *American Historical Review*, Vol. 99. 1994. Nr. 4. 1203–1239. 1223.

12 Wehenkel, Gunther: *Deutsches Genossenschaftswesen in Rumänien*. Stuttgart, 1929.

év végi jövedelem-felosztáskor tartalékalapot képeztek a szövetkezet fejlesztésére és az alaptőke növelésére, továbbá alapítványt hoztak létre, amelyből más szövetkezetek alapítását segítették, vagy a rászoruló tagoknak (és családjaiknak) nyújtottak szociális segílyt. Ezek az alapok általában feloszthatatlanok maradtak, a szövetkezet megszűntekor áthárultak a szövetkezeti hálózat más egységeire, vagy a szövetkezeti tagok faluközösségének művelődési vagy szociális helyzetének javítására fordították. A Raiffeisen-féle szövetkezetek altruisztikus, karitatív jellege nyilvánult meg az árva gyermekek segítésében, a dologtalan és a fogházból kikerülőök számára való foglalkozás szerzésében, „a szövetkezet arra törekedett, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel tagjainak társadalmi helyzetét ne csak anyagilag, de erkölcsileg is minden tekintetben előmozdítsa”.¹³

Figyelembe véve a szövetkezeti tagság létszámemelkedését, az első világháborút megelőzően a szövetkezeti mozgalom volt a legnagyobb társadalmi szervezet Németországban. 1914-ben 15 500 bejegyzett falusi szövetkezet működött több mint másfél millió taggal. Az összes szövetkezeti típust figyelembe véve, 1913-ban 34 568 hivatalos bejegyzett szövetkezet működött több mint hatmilliós tagsággal. Mivel pedig általában háztartásonként csak egy személy (a családfő) volt szövetkezeti tag, a 6,4 milliós szövetkezeti tagság közel 25 millió német állampolgárt jelentett. A világon létszámát tekintve első helyen álló német szövetkezeti mozgalmat csak Dánia előzte meg az egy főre jutó szövetkezetek magasabb arányával.¹⁴ A szövetkezeti hálózat jelentőségét mutatja, hogy máig is igen jelentős a szövetkezetek aránya gazdasági ágazatokként, nemcsak vidéki környezetben, a mezőgazdasági és élelmiszerszektorban, hanem a bank-, hitel- és biztosítási ágazatokban is a szövetkezetek csúcspontjai, konzernjei, így a DG Bank, Rabobank, Raiffeisen AG, Crédit Agricole sok országban első helyen található. 1996-ban az Egyesült Államokban 50 ezer hitel- és más típusú szövetkezet 102 millió tagot számlált, Kanadában pedig 6847 szövetkezet 12 millió személyt.¹⁵

13 Raiffeisen, F. W.: *A hitelszövetkezetek mint eszközök a falusi népesség bajainak elhárítására*. Kiadja az Országos Gazdasági Egyesület Könyvkiadó Vállalata. 1885. 4.

14 Más, nagyon sikeres hitelszövetkezeti hálózat a kanadai francia nyelvű régiókban alakult ki. A Desjardins-típusú takarékpénztárak (caisses populaires Desjardins) a világ egyik legerősebb hitelszövetkezeti mozgalmává nőttek, a vidéki Québecben a társadalmilag is kedvező, helyi közösségi megtakarítási és hitelezési alternatívát nyújtották a nagy és „idegen” városi bankokkal szemben. Fejlődésük a legszorosabban egybefonódott a nyelv és kultúra megőrzésével, az oktatási, egyetemi intézmények támogatásával. Lásd még: *Co-operative Organizations and Canadian Society*. Popular Institutions and the Dilemmas of Change. Edited by Murray E. Fulton. University of Toronto Press, 1990. 74–75. MacPherson, Ian: *Each for All: A History of the Cooperative Movement in English Canada*. Toronto, Ontario, 1979. 103–104, 113–115.

15 Dülfer (szerk.): *International Handbook of Cooperative Organizations*. Göttingen, 1994.

A SZÖVETKEZETEK NEMZETKÖZI ALKALMAZKODÓKÉPESSÉGE. A DÁN SZÖVETKEZETI MODELL

A hitelszövetkezetek gyakran felvállalták a mezőgazdasági tevékenységhez szükséges nyersanyagok, gépek beszerzését, a termékek feldolgozására üzemeket hoztak létre, és megszervezték az értékesítést gazdasági szakosztályok vagy külön szövetkezet indításával. A mezőgazdasági termékfeldolgozásnak és -értékesítésnek a világon leginkább követett szövetkezeti modellje Dániában alakult ki. A dán szövetkezeti modell túlnyomórészt közepes és kisbirtokos társadalmi struktúra keretében, a családi gazdálkodások szövetkezéséből nőtt elsőrendű példaképpé. Az 1800-as évek végén ugyanis Dániában a fél hektárnál nagyobb gazdaságoknak (mintegy 200 000 gazdaság) több mint fele – kb. 130 000 gazdaság – 15 hektár alatti földterülettel rendelkezett, a művelhető terület 22–24%-ával. Egy ilyen struktúrájú mezőgazdaságban a szövetkezeti mozgalom volt az a keret, amely a termelők összehangolt tevékenységét, a termelés, feldolgozás, értékesítés és távolsági szállítás (az angol piacra), valamint a hajóipar szakmai és pénzügyi problémáit megoldhatta, s magas fokú koordinációt, piaci tevékenységet és érdekvédelmet fejtett ki.¹⁶

A XIX. század utolsó negyedében a tengerentúli (amerikai, kanadai) kiemelkedő gabonatermelés és az ebből származó olcsó kínálat Európában válságot idézett elő, mely főleg a mezőgazdasági termelőket sújtotta, azáltal, hogy a gabonaárak meredeken zuhantak. Témánk szempontjából lényeges, hogy a tengerentúli amerikai gabonatermelők árelőnyét is jórészt a szövetkezetek integráló és piacszerző tevékenységével érték el¹⁷, másrészt viszont a válság elleni európai védekezés is, különösen Dániában, majd Franciaországban¹⁸,

16 Desbons, G: *La crise agricole et le remede coopératif – l'exemple du Danemark*. Paris, 1917. Jensen, E.: *Danish Agriculture – Its Economic Development*. Copenhagen, 1937. Boldizsár Iván: *A gazdag parasztok országa. Dánia*. Budapest, 1945.

17 Fulton, Murray E (ed.): *Co-operative Organizations and Canadian Society: Popular Institutions and the Dilemmas of Change*. University of Toronto Press, Toronto Buffalo London, 1990. Lásd még Valkó László: *Mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek az AEÁ-ban*. Bp., 1937. Laczó Ferenc: Szövetkezeti formák és típusok az AEÁ-ban. *Szövetkezés*, 13. 1992. 1–2. 69–84. Laczó Ferenc: Farmerszövetkezetek az amerikai gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 40. 1993. 6. 543–553.

18 A XIX. század végén a francia mezőgazdasági érdekvédelmi és szakszervezetek bolttal, üzlettel is rendelkeztek, amelyek átalakultak fogyasztási szövetkezetekké. A filoxéra vész miatt a szőlősgazdák egy részének át kellett állnia a szarvasmarha-tenyésztésre és tejgazdálkodásra, ekkor tejszövetkezetek keretében dolgozták föl a tejet és értékesítették a termékeket. Ugyancsak a szőlőkrízis idején hozták létre a pinceszövetkezeteket borfeldolgozás és -értékesítés céljából. A XX. század harmincas éveiben gabonaraktározó és -értékesítő szövetkezetek biztosítják a kiváló tartósságot és előnyös értékesítést. Lefèvre, Denis: *A l'ombre des machines*. Les CUMA, 50 ans de solidarité locales. Éd. Entreaid', 1996. 30–31.

HUNYADI ATTILA: A KÜLÖNBÖZŐ SZÖVETKEZETI TÍPUSOK ÉS A SZÖVETKEZETI ÉRTÉKREND KIALAKULÁSA

szövetkezeti formában történt. Míg Kanada és az Egyesült Államok nagy gabonatermelői is csak közös vállalkozással, az ún. „gabona-poolok” által oldhatták meg a (vasúti, később tengeri hajó-) szállítás, raktározás, csomagolás, értékesítés (kivárni a megfelelő piaci árat) problémáit, az agrárválságot megelőzően ugyancsak többnyire gabonát exportáló Dánia agrárszféra is váltásra kényszerült: a gabonaárak zuhanása miatt a leleményesebb gazdálkodók átálltak a közvetlenül és közvetve is magasabb hozzáadott értéket hordozó intenzív állattenyésztésre. A gabonaárak sokkal nagyobb mértékben zuhantak, mint az állati eredetű élelmiszeri termékek ára, ugyanis az utóbbiak árszintje a magasabb szállítási költségek és sokkal csekélyebb konkurencia miatt viszonylag stabil maradt. Ez az árkülönbség tehát az állattenyésztésnek kedvezett mind közvetlenül, a magasabb eladási ár révén, mind közvetve, a gabona és más takarmányok nagyon olcsó importja által. A dán farmerek ennek az előnynek a jelentőségét ismerték fel, és ahelyett, hogy magas gabonabehozatali vámokat követeltek volna, alapos átalakulásra vállalkoztak a mezőgazdaságban.

A dán mezőgazdaság átalakulásában jelentős szerepet tölthettek be tehát a szövetkezetek. Az állatállomány számbeli növekedése gyors és hatékony feldolgozóipart és marketingtevékenységet igényelt a megfelelő értékesítés érdekében, mindez viszont messze felülmúlta az elszigetelt egyéni kistermelők erejét, ezért szövetkezniük kellett. A német ihletésű, korábban alakult hitel- és beszerzési szövetkezetek mellett előbb tejszövetkezetek alakultak, utóbb pedig más, főleg exportorientált termékeket (vaját, szalonnát, tojást) feldolgozó és értékesítő szövetkezetek.¹⁹

A különböző típusú dán mezőgazdasági szövetkezetek 1900-ban:²⁰

Szövetkezet típusa	Szövetkezetek száma	Tagok létszáma	Évi forgalom
	Egységek		
Tej- és vajexportáló	1035	140	148
Baconfeldolgozó	26	60	35
Tojásexportáló	370	25	2
Takarmánybeszerző	110	6	4
Összesen	1541	231	189

19 A modern technika (vajszeparátor – 1880 körül) alkalmazásával a tejszövetkezetekben lehetővé vált a vaj nagy mennyiségben történő előállítás, kondicionálása, csomagolása és szállítása (elsősorban a brit piacra); a mellékterméket (író, sovány tej) pedig a gazdálkodók sertés-hizlálásra használták fel (innen ered vicces szólásuk is, miszerint „a disznó a tehén farkán csüng”). 1882-től, az első tejszövetkezet alapításától, a tejszövetkezetek száma 1886-ig 176-ra, 1890-ig 600-ra, 1900-ig 942-re emelkedett, ami azt jelenti, hogy minden faluközösségnek volt tejszövetkezete. 1887-ben alapították az első szövetkezetet, amely sertés-bacon kivitelére szakosodott, s 1890 körül hasonlókat találunk az ország minden részében. Hasonló módon szervezték meg a tojáskivitelét is, különösen 1900 után. Tracy, Michael: *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*. Harvester Wheatsheaf, 1989. pp. 113–114.

20 Uo. 114.

Jóllehet az egész Európát sújtó válságot nem lehetett teljes mértékben kikerülni, a szövetkezetek révén teremtett exportkonjunktúra a dán mezőgazdaságban az állatállomány számszerű növekedésével és minőségi javulásával, illetve jó hírnévvel járt együtt. A földárak gyors csökkenése ellenére a mezőgazdaságból élők száma (ideértve a kertészetet, erdészetet, halászatot is) megemelkedett, nőtt az életszínvonal. A termelés, feldolgozás, értékesítés és piac megszervezése és biztosítása céljából a dán gazdálkodók kiépítettek egy igen hatékony és magas színvonalú szövetkezeti hálózatot, valamint az új viszonyokhoz nagyszerűen alkalmazkodó erős mezőgazdaságot. Az amerikai olcsó gabona-offenzíva európai negatív hatásaival szemben a dán szövetkezetek Angliában nem okoztak válságot, hiszen itt a mezőgazdasági termelők népességen belüli csekély aránya amúgy sem volt képes a nagy angol ipari városok élelmiszer-szükségletét ellátni. Ugyanakkor Anglia másik élelmiszerbázisa, Írország mezőgazdasága is a dán példa által ihletett szövetkezetek révén vált képessé arra, hogy az angol piachoz jusson, s ezáltal a vidéki lakosságnak munkát és megélhetést adjon.

A dán modell sikere nem kis mértékben köszönhető a dán népfőiskolák megszervezésének és működésének. A felnőttképzést elgondoló és intézményesítő Grundtvig evangélikus püspök támogatásával 1840-től működtek e népfőiskolák, amelyek 18 éven felüli, többnyire mezőgazdaságban dolgozó hallgatóknak nyújtottak elsősorban szakmai továbbképzést, akik ezen felül az általános műveltség alapjait is elsajátíthatták; 1874-ben már több mint 3 ezer felnőtt tanult 50 népfőiskolában. A skandináv országok lakosságának magas műveltségi színvonala (Svédországban már az 1680–1690 között született generáció megközelítőleg 80%-a tudott olvasni), valamint a mezőgazdaság-tudomány igényes és magas színvonalú oktatása kiválóan kedvezett a kölcsönös segítséget, magasabb fokú konszenzuseresést, bizalmat és együttműködést igénylő szövetkezeti gondolat elterjedésének. A dán állam 1868-tól támogatja a szegényebb tanulókat; 1900 körül már minden harmadik hallgató állami ösztöndíjban részesült. Ugyanekkor körülbelül háromezer hallgató látogatta az egyre növekvő számú mezőgazdasági főiskolákat. A mezőgazdasági technikák és ismeretek terjesztésében fontos szerepet töltött be a Királyi Mezőgazdaság-tudományi Társaság (1845), valamint a Királyi Állatorvosi és Mezőgazdasági Főiskola (1858).²¹

21 Lásd még Todd, Emmanuel: *L'invention de l'Europe*. Seuil, Paris, 1996. 166–167. A műveltség, szakképzettség és kooperációs készség viszonyára a későbbiekben még visszatérünk.

NEMZETI ÉS REGIONÁLIS IDENTITÁSON ALAPULÓ SZÖVETKEZETI MOZGALMAK

A szövetségi mozgalmaknak ott sikerült komoly sikereket felmutatni, ahol a szövetségben résztvevők között valamiféle összetartozás-tudat létezett, és képesek voltak jól artikulálható közös igényeket/törekvéseket megfogalmazni. Ugyanakkor elegendő szellemi és anyagi erőforrással rendelkeztek saját kezdeményezéseik megvalósításához. A szövetségi mozgalmak tehát nem pusztán gazdasági érdekek alapján jöttek létre. Széles szövetségi gazdasági struktúrák (mozgalmak) épültek ki olyan közösségi kooperációs előképeken, amelyek gazdasági rétegződéstől, osztálytól független társadalmi (vallási vagy nemzeti kulturális) kohéziót, szolidaritást, összetartozást jelentettek. Valamely nemzeti kisebbség és kultúra megerősítésének politikai vagy társadalmi programja gazdasági téren legtöbbször a saját kisebbségi szövetségi mozgalom (például a Porosz birodalmon belüli lengyelek, Oroszország uralma alatti finnek, belgiumi flamandok-vallonok, kanadai franciák, számos európai és amerikai kisebbség, akár csak az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei kulturális alapon szervezett szövetségek érdekvédelmi-gazdasági szervezete/rendszere) kiépítésében és működtetésében találta meg azt az intézményt, amely anyagilag is képes volt a nemzeti/kulturális célkitűzéseket finanszírozni/támogatni.²²

Az Európai Unió belüli XXI. században is versenyképesen működnek olyan regionális-kulturális identitáson alapuló gazdasági klaszterek (cluster), amelyek szövetségek hálózati csoportosulásából alakultak ki, például Bretagne-ban, Baszkföldön, Katalóniában, valamint más (okcitán, skót, flamand vagy a közép-olaszországi Emilia-Romagna) régiókban. Ezekben a régiókban a szövetségek már a XIX. század végén – XX. század elején önálló szövetségi szövetségekben működtek nemzeti-kulturális identitásuk védelmére („Scottish Wholesale Society”). Mára az Európai Unió belüli meghatározó gazdasági és lobbijerejük van, miközben továbbra is intenzíven támogatják saját iskoláikat, egyetemeiket, zene- és könyvkiadóik tevékenységét. A *Produit en Bretagne* (bretagne-i termék) csupán egy példája annak, hogy a kulturális lokálpatriotizmus milyen nagy szerepet játszik a marketingben; e marketingcsoporthoz ugyanúgy hozzátartozik a breton tejszövetségek terméke, mint a breton kulturális egyesületek kiadványai vagy a Bretagne-ban előállított szoftver- és high-tech termékek.²³ A kulturális-

22 A nemzeti kultúra védelmét is felkaroló nemzeti szövetségi rendszerek kialakulását bővebben ismertetem *Nemzetépítés és szövetségi politika* című tanulmányomban. *Székelyföld*, 2002. május. 81–129.

23 Canevet, Coërentin: *Le modèle agricole breton*. Presses Univ. de Rennes, 1992.

regionális identitás piaci megjelenítése nem jelenti más kultúrák kirekesztését, hanem a termékek pozitív kvalitásait, származási helyét, kiemelkedő minőségét, amelyet a marketingcsoportot alakító gazdasági vállalatok garantálnak közös üzleti etikai (value statement) állásfoglalásukkal. A márkatermék ezáltal kiemelkedik az anonimitásból és a fogyasztó irányában jelzésértékkel és szavatossággal ruházzák fel: az eladásából származó profitot garantáltan (Value-based Management) a value statementben foglalt célokra használják fel, éspedig a régió környezetvédelmére, kulturális és természeti értékeinek védelmére.²⁴

A kulturális örökségük és komplementaritásuk alapján szervezett interregionális szövetségek a legkorszerűbb high-tech és infrastrukturális fejlesztéseket hajtják végre. Ilyen interregionális szervezete a „kelta rokonságon” és atlanti elhelyezkedésen alapuló skót–ír–breton–galíciai régiók Arc Atlantique-ja, amelybe a baszkok is bekapcsolódtak, vagy a Katalónia–Rhône–Alpes–Lombardia regionális együttműködés, amelyeket Európa motorjainak is neveznek.²⁵

A SZÖVETKEZETEK AZ EURÓPAI UNIÓBAN

A második világháború után Nyugat-Európában a Marshall-segély nemcsak az országok, hanem a települések szintjén is elősegítette a háború utáni gazdasági-társadalmi rekonstrukciót. A nehéz inflációs évek és termelés-viszsaesés közepette a Marshall-segélyek településszintű hatékony felhasználásában, az EGK (Európai Közös Agrárpolitika) atyjának tekintett Jean Monnet vezette program keretében a szövetkezetek pótolhatatlan szerepet töltek be: a mezőgazdasági termelés fellendítésére szánt segély ugyanis nem volt elegendő arra, hogy minden család egy teljes gépparkot kapjon, ezért a gazdakör géphasználati szövetkezetbe tömörülve pályázta meg az összeget. Később ugyanígy járt el a tejszövetkezet, pinceszövetkezet vagy más feldolgozó üzem felszereléséhez szükséges gépek beszerzésekor.²⁶

A szövetkezeti vállalatok és hálózatok újjászerveződését az érdekvédelmi szervezetek és szakszervezetek, néhol az egyházak és az állami intézmények

24 Davis, Peter – Donaldson, John: *Co-operative management. A Philosophy for Business*. New Harmony Press, 1998.

25 A szövetkezeti gazdasági klaszterek egyik EU-s modelljét ismertetem *Az „etikus társadalmi szerződés” Baszkföldön: a Mondragon-szövetkezeti csoport* című tanulmányomban. *Regio*, 2003/3. 37–67.

26 Jarrige, Françoise: *Ancienne institution, nouveaux enjeux, la coopération agricole aujourd’hui. Réflexions sur le cas des coopératives viticoles du Midi*. In: *Agriculture et Alimentation en quete de nouvelles légitimités*. Qeconomica, Paris, 1998. 49–97.

egyaránt támogatták. A szövetkezeti törvények korszerűsítésével biztosították a kedvező törvényes keretet, könnyítő adó- és egyéb kedvezményeket, a szakképzési és kutatási intézmények költségvetésének részbeni finanszírozását. Az állami és civil kezdeményezéseket mindenütt megelőzte a szakemberek részvétele, a tudományos és alkalmazott kutatómunka. Franciaországban például 1950-ben Országos Kutatóközpont létesült a mezőgazdasági szövetkezetek működésének tanulmányozására, 1960-ban pedig a szövetkezetek fejlesztésére. Egyes országokon belül a szövetkezetek aktívan részt vesznek a törvényhozás előkészítésében és a gazdaság- és szociálpolitikák befolyásolásában. Valamennyi nyugat-európai tagállamban jól strukturált szövetkezeti érdekképviselői intézményrendszer épült ki. Az Európai Gazdasági Közösség létrejötte óta a tagállamok országos szövetkezeti szervezetei közös érdekképviselői szervezetet kezdtek kiépíteni. Az ötvenes évek végére már körvonalazódóban volt az Európai Közös Agrárpolitika, amelynek kidolgozásában és működtetésében a szövetkezetek országos és közösségi szintű érdekvédelmi szervezetei is közreműködtek. A Római Szerződés aláírása után 1959. szeptember 24-én az EGK országos mezőgazdasági és szövetkezeti szövetségei megalapították összeurópai szintű szervezetüket (General Committee for Agricultural Cooperation – COGECA); amelyet a közösségi döntéshozók azonnal elismertek a mezőgazdasági és halászati szövetkezetek európai szintű hivatalos képviselőként. A COGECA a COPA-val közös irodát működtet Brüsszelben, és közösen vesznek részt az európai agrárpolitika előkészítésében és érvényesítésében. A COGECA-ban az egyes tagállamokat képviselő teljes jogú tagok mellett tagszervezetté válhat bármely tagállambeli országos vagy regionális szövetkezeti szövetség.²⁷

A mezőgazdasági szövetkezeti érdekképviselőhöz hasonlóan az európai szervezetek melletti konzultatív és lobbiszervezeteken belül fontos szerep jut más típusú szövetkezetek ernyőszervezeteinek is. A legfontosabb gazdasági ágazatok mentén külön szövetkezeti ernyőszervezetek alakultak meg egyrészt, hogy kikerülhetetlen pressure group-ként jelen lehessenek az európai döntéshozásban, másrészt hogy az adott gazdasági ágazaton belül a szövetkezetek érdekeit képviseljék. Kilenc ágazatban alakult uniós szintű koordinációs és érdekvédelmi szövetkezeti ernyőszervezet: fogyasztói (EURO-COOP, 1957); mezőgazdasági (COGECA, 1957); gyógyszerészet (UEPSMC, 1961); kiskereskedelem (UGAL, 1963); bankszektor (ACB vagy Groupement, 1970); biztosítás (ACME, 1978), munkavállalói (CECOP, 1979), turizmus- (CECOTOS, 1984) és lakásszövetkeze-

27 Hajós László (szerk.): *Mezőgazdasági szövetkezetek az Európai Unióban*. Budapest, 2000.

tek (CECODHAS, 1986) ágazata.²⁸ Az ágazati szervezetek egymástól függetlenül működnek, de egy közös érdekképviselői szervet is létrehoztak, Co-ordinating Committee of EEC Co-operative Associations (CCACC) névvel, mely az Európai Bizottság, az Európai Parlament és a Gazdasági és Szociális Bizottság vonatkozó osztályainak elismert konzultációs partnere.²⁹ Az Európai Bizottságon belül jelenleg a DG XIII Igazgatóság felel a Szövetkezeti és Szociálpolitikáért.³⁰

Az EU hivatalos állásfoglalásai szerint a szövetkezetek gazdasági jelentőségük mellett komoly társadalom- és szociálpolitikai feladatokat vállalnak fel. A regionális fejlesztési és szociálpolitika emiatt is a szövetkezetek jelenlétét, sűrűségét, strukturáltságát valamely régió, kistérség egyik fontos fejlettségi, vitalitási mutatójaként kezeli.³¹

SZÖVETKEZETEK A DIKTATÚRÁKBAN

A XIX. század modernizációs tendenciái a XX. század első felében a világháborús gazdaság, a nagy gazdasági világválság, valamint a diktatórikus rendszerek gazdaságpolitikája miatt számos törésvonalat mutatnak. Itt főleg terminológiai pontosításokra utalunk a diktatórikus rendszerek szövetkezetekkel kapcsolatos politikája kapcsán, majd a legújabb kori piacgazdasági szövetkezeti integrációkra térünk ki.

Nem piacgazdasági, tehát államilag irányított tervutasításos, illetve diktatórikus rendszerek szövetkezetekkel kapcsolatos gazdaságpolitikájának vizsgálá-

28 Van Hulle, Andre: European Community (Union) and Co-operatives. In: Dülfer (szerk.): *International Handbook of Cooperative Organizations*. Göttingen, 1994. pp. 347–355. Az európai hitelszövetkezetek központi hitelintézete az Európai Szövetkezeti Bank (Europäische Genossenschaftsbank SA) mellett más nemzetközi méretű intézményeket is létrehoztak az országos hitelszövetkezeti bankok: International Raiffeisen Union (DG Bank tőkerészesedés Ausztriában, Franciaországban Népbankok központjában, Spanyol cajas rurales központjában); CICA – Confédération International du Crédit Agricole (International Confederation of Agricultural Credit) – Zürich székhellyel; CICP – International Confederation of Popular Credit, UNICO Banking Group. Létrejött Amszterdamban, 1977-ben 8 európai vezető szövetkezeti bank részvételével: Cera Bank (Belgium), Crédit Agricole (CNCA) (Franciaország), DG Bank (Németország), OKOBANK (Ausztria), Rabobank (Hollandia), Raiffeisen (Ausztria), Föreningsbanken (Svédország), ICCREA (Casse Rurali) (Olaszország).

29 E.P. doc.1–327/80; 29 E.P. doc.1–669/80; E.P. 74,500 final 1982, 29 E.P. 121.497-final Doc.A2-0205/88.

30 A COGECA részt vesz a CAP (Közös Agrárpolitika) előkészítésében és érvényesítésében. 14 teljes jogú tagja mellett tagja lehet bármely tagállambeli országos szövetkezeti szövetség. 12 millió tagot képvisel 40 000 szövetkezetben, valamint 720 000 alkalmazottat. 1957-től kilenc szövetkezeti ágazat alapított saját ernyőszerkezetet európai közösségi szinten. Le mouvement coopératif dans l'Union européenne. 1998.

31 Delors, Jacques: *Les indicateurs sociaux*. Paris, 1971.

takor a gazdaság- és társadalomtörténészeknek kellő szakmai körültekintéssel kell alkalmaznia a szövetkezet fogalmát, akár a kelet-európai állam-szocialista rendszer gazdasági folyamatainak elemzésekor, akár a nemzeti-szocialista vagy fasiszta hivatásrendi struktúrák leírásakor, hiszen itt a valódi szövetkezetek államosításával, autonómiájuk felszámolásával, vagyonuk kisajátításával kell számolni. A hitleri gazdaságpolitika a német szövetkezeti hálózatot a „Reichsnährstand” hivatásrendbe kényszerítette és az államilag ellenőrzött hivataloknak rendelte alá. A mezőgazdasági szövetkezetek így az ún. „Erzeugungsschlacht” (termelési harc) részévé váltak, a hitelszövetkezeteket pedig a fegyverkezéshez szükséges megtakarítások pénztáiraivá silányították. Hasonló módon, bár kevésbé brutálisan sajátították ki a fasiszta Olaszországban is a szövetkezeti hálózatot. Emiatt a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége a harmincas években kizárta soraiból a német és olasz szövetkezeteket.

A szovjet, majd ennek mintájára más kommunista rendszerben hatalmi kényszerrel végrehajtott ún. „termelőszövetkezetesítés” tulajdonképpen állami gazdaságok, ál-szövetkezetek, kolhoz típusú közös gazdaságok erőszakos létrehozását jelentette. A korabeli szövetkezet tudományi irodalom is tiltakozott a „szövetkezet” („Genossenschaft”, „co-operative”) fogalmával való visszaélés ellen. A leninista kommunista ideológia a szövetkezeteket pusztán eszközként kezelte a rendszer kollektív gazdasági programjának teljesítésére (tervutasítás, kötelező beszolgáltatások). Az ún. „termelőszövetkezetek” esetében nem beszélhetünk önkéntességről, önszerveződésről, önkormányzatiságról, demokráciáról, függetlenségről. Ellenben mindennapos gyakorlat volt az ún. kulákok vagy politikailag nem megfelelők kizárása a valódi, majd később államosított szövetkezetekből, a szövetkezeti önkormányzat megsértése („megbízható” káderek vezetőtestületbe kinevezése által), ideológiai átképzés, hatalmi kényszer alkalmazása.³²

Az államszocializmus szükségszerű bukása utáni közép-kelet-európai államokban különböző kísérletek történtek a szövetkezetek újjászervezésére, elsősorban a TACIS és a Phare programok támogatásával; az átmeneti gazdasági-társadalmi rendszerek ilyen jellegű próbálkozásairól kiváló szakemberek jelentettek meg tanulmányköteteket.³³ A szövetkezetek sikeres újjászervezéséhez két tényező szükséges: a kedvező törvényes keret és az oktatási-szakképzési-kutatási intézmények munkája. Kelet-európai paradoxon, hogy a törvények megfogalmazásából, alkalmazásából, véleményezéséből maguk a törvény alanyai, a szövetkezetek és érdekvédelmi szerveik marad-

32 Valkó László: *Cooperative Ideas in the Eastern and Western Worlds*. Washington, 1951.

33 Todev, Tode – Brazda, Johann – Laurinkari, Juhani: *Aufbruch im Osten – mit oder ohne Genossenschaften*. Göttingen, 1992. Kleer, Jerzy – Laurinkari, Juhani – Brazda, Johann: *Der Transformationsprozeß in Osteuropa und die Genossenschaften*. Göttingen, 1996.

nak ki, amiatt, hogy egyszerűen nem léteznek; mindez pedig nem tekinthető teljesen demokratikus folyamatnak. Az állami szerepvállalás folyamatos csökkenése (devolúció) bizonyos szociális-gazdasági problémák kezelésében e feladatokat átruházza a civil társadalomra, az állampolgárok közvetlen részvételén alapuló autonóm szervezetek hálózatára.³⁴ Az európai integráció sikere a korszerű szövetkezeti modellek újrachonosítását feltételezi az új tag-államokban is.³⁵

NEMZETKÖZI SZÖVETKEZETI SZERVEZETEK

A szövetkezeti mozgalom nemzetközi csúciszervezete az 1895-ben alakult Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége (International Cooperative Alliance).³⁶ A nemzetközi szervezeteknek a globalizáció körülményei között óriási jelentőségük van az egyetemes szövetkezeti alapelvek és értékek nemzetközi fórumokon való képviselésében és érvényesítésében. A harmadik világbeli országok fejlődését a fejlett országok szövetkezeti szervezetei humanitárius segítyek mellett főként az oktatás és szövetkezetalapítások ösztönzésével, know-how tudással támogatják. Ezáltal a lakosságot önszerveződésre és szövetkezeti kölcsönösségen alapuló önszegélyezésre és önállóságra nevelik. A nemzetközi szövetkezeti szervezetek legfőbb célja a szövetkezeti értékrend és vállalkozási forma nemzetközi kiterjesztése, meghonosítása különböző országokban. A legtöbb szövetkezeti csúciszervezet sajátos üzleti etikát képvisel, ideértve a személy- és közösségközpontúságot, gazdasági demokráciát, „stakeholder” menedzsmentet, környezetvédelmet, oktatási és humanitárius programok szponzorizálását. A sajátos szövetkezeti alapelveket és alapértékeket, illetve megnyilvánulásukat a társadalmi és gazdasági szférában az alábbiakban mutatom be.

34 Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest, 2001. 365–383.

35 Szabó G. Gábor: „Szövetkezeti identitás” és a holland mezőgazdaság szövetkezetei. *Közgazdász Fórum*, 2003. 3. sz. 1–6. Simon Sándor: Átalakulásban az Európai Unió mezőgazdasági szövetkezetei. *Közgazdász Fórum*, 2003. 3. sz. 7–9.

36 Székhelye London, majd 1992-től Genf. 1920-tól a Nemzetközi Munkaügyi Bizottság Szövetkezeti Osztályának alapítója. Tagsága közé tartozik 8 kontinens nemzetközi szövetkezeti szervezete, 79 országból érkező 200 szövetkezeti szervezet, amelyek több mint 700 millió személyt, szövetkezeti tagot jelentenek. „A kategóriájú” tanácsadó státusa van az ENSZ Gazdasági és Szociális Bizottságában 1946-tól kezdődően. Ugyancsak tanácsadó státusa van az International Labour Organization (Genf), a FAO (Róma), az UNESCO (Párizs) és az International Atomic Energy Agency (Bécs) mellett. www.coop.org

A SZÖVETKEZETI ALAPELVEK ÉS ALAPÉRTÉKEK. A SZÖVETKEZETI VÁLLALKOZÁS JELLEGZETESSÉGEI

Megalakulásával az SzNSz a szövetkezeti alapelvek és alapértékek nemzetközi kodifikációjához járult hozzá. Évi kongresszusai, valamint időszakos konferenciái során a szövetkezeti értékek standardizálódtak és az adott kor-nak megfelelő korszerű értelmezést nyertek. Az 1995-ben tartott nemzetközi jubiláris kongresszus az Állásfoglalásban rögzítette a Szövetkezeti alapelveket és alapértékeket. Korábban 1895-ben, 1937-ben és 1966-ban foglalkozott a nemzetközi szövetkezeti kongresszus a szövetkezeti alapelvek és alapértékek értelmezésével.

A történetileg kialakult értékrend szerinti működési alapelvek a korszakon-kénti megerősítés, korszerűsítés ellenére is időtállóak és lényegében azonosak. A szövetkezeti érdekképviseletek és szakemberek bevonásával zajló nemzetközi kongresszusok és állásfoglalások (1895, 1937, 1966, 1995) 7 irányelv segítségével határozzák meg a szövetkezetet: 1. önkéntes és szabad társulás, 2. belső demokrácia, 3. önkormányzatiság és függetlenség, 4. sajátos eredményelosztás (forgalomarányos visszatérítés, tartalékképzés), 5. oktatás és képzés támogatá-sa, 6. szövetkezetek közötti együttműködés, 7. közösség iránti elkötelezettség.³⁷

Történetileg kialakult formájában a szövetkezet szabad és önkéntes egye-
sület, amely demokratikus önkormányzattal rendelkezik, és egyúttal egy
olyan gazdasági vállalatot is működtet, amely az egyesület tagjainak szükséges
szolgáltatásokat biztosítja. A szövetkezetek valamennyi gazdasági sikere vagy
korlátozottsága ebből az összetettségéből adódik: egyszerre társadalmi egyesü-
let és gazdasági vállalat is. A szövetkezeti gondolat újítása abban rejlett, hogy
a társadalmi egyesületek jellemzőit sajátos kombinációval ötvözték a gazdasá-
gi vállalkozással. Más szóval, a szövetkezetek jellegzetességei a gyakorlati
működésük során alakultak ki és rögzültek, módosultak az alapszabályokban,
mindezek viszont az érintettek szabad, önkormányzati döntésével történtek.
A jelentősebb szövetkezeti típusok kialakulásának ismeretében a szövetkezet
fogalmának több lehetséges (közgazdasági, jogi, szociológiai vagy történelmi
szempontú) meghatározásaiból mindezek közös nevezőjét kiemelve a szövet-
kezeti ideáltípust lehet megrajzolni:

„A szövetkezet önkéntesen társuló személyek autonóm (önkormányzati)
egyesülete, amelyet a tagok hoznak létre személyes részvételükkel és vagyoni
hozzájárulásukkal közös/kölcsönös gazdasági, szociális és kulturális törekvése-

37 MacPherson, Ian: *Les principes coopératifs vers le 21e siècle*. Genève, 1995.

ik, érdekeik, szükségleteik érvényesítése/ellátása céljából; mindezt egy olyan gazdasági vállalkozás által valósítják meg, amelynek tulajdonosai a tagok, akik a szövetkezet irányítását közgyűlésük által demokratikus módon ellenőrzik.” *Az SzNSz 1995-ös állásfoglalása.* MacPherson, 1995. Heller Farkas (a XX. század első felének legismertebb és nemzetközileg leginkább elismert magyar közgazdász-tudósa és professzora) is kiemeli a szövetkezet személyi jellegét:

„Szövetkezet a társulásnak az a formája, amely a kölcsönösségre és az egyetemleges felelősségre épül fel és tagjainak valamely gazdasági érdekét kívánja előmozdítani. A szövetkezet tehát nem keresetgazdasági, hanem kölcsönös segélyezési célt követ és mint ilyen, lényegében személyi egyesülés, szemben a részvénytársasággal és a többi egyenesen kereseti célra irányított társas vállalati formákkal. Benne nem a legnagyobb nyereségre törekvés a vezető elv, hanem a tagoknak erőegyesítéssel gazdasági jólétükben való támogatása. Azok, akik szövetkezet alapítására vállalkoznak, nem a pénzüik befektetésére keresnek lehetőséget, hanem valamely konkrét gazdasági cél megvalósítására hozzák létre a gazdasági szervezetet. A tagok részéről történő közvetlen befektetés vagy hitelfelvétel a működésnek szükséges feltétele, de nem célja. A szövetkezet gazdasági tevékenységét a tagok igényei szabják meg, így a szövetkezet valójában a tagok alaptevékenységének horizontális, vagy vertikális kiegészítését jelenti; önmagában nincs gazdasági célja, hanem csupán koordinálója az egyébként önálló gazdasági egységeknek.”³⁸

Történelmük során a szövetkezetek a következő funkciókat töltötték be:

1. **Infrastruktúrajavító (piackiegyensúlyozó) szerep:** Olyan területeken/ágazatokban is létrejöhetnek, amelyekben a tőkés befektetés vagy az állami szociálpolitika nem tekinti kifizetődőnek a beruházást, ezáltal tehát addig nem létező szolgáltatásokat honosítanak meg, munkahelyeket, egyéb szociális (lakásépítés) vagy kulturális (iskola, óvoda) intézményeket hoznak létre a helységben. Monopolhelyzetet törhetnek meg új vállalkozás beindításával, értéktöbbletbe juttatva a termelőket, továbbá egészséges versenyhelyzetet hoznak létre (potenciális árkiegyenlítés, kínálatbővítés, minőségjavulás), mindezek a fogyasztónak is előnyt jelentenek.

2. **Értéktöbblet-teremtő erő:** Hozzáadott érték növelése az üzemi szervezet és technika tökéletesítése által (pl. feldolgozás) révén (termelői oldalon). Termékpálya nyomon követhetősége, közös márka, minőségszavatolás, közvetítői lánc rövidülése (fogyasztói oldalon is nyereség).

3. **Szociálpolitikai szerep:** A munkaerőképzésre, az átképzésre, az oktatásra az alapszabályból következően nyújtanak keretet. Munkanélküliség-csök-

38 Heller Farkas: *Közgazdasági lexikon.* Budapest, 1937.

kentő szerepet töltenek be egyes vállalatok átvételével, fenntartható helyi foglalkoztatást biztosítanak. Alapszabályaik előírása szerint a gazdaságban etikai alapelveket alkalmaznak (karitatív alapítványt hoznak létre, környezetbarát és egészséges termékeket népszerűsítnek).

4. Kulturális szerep: A közösség kulturális javainak megőrzése céljából az alapszabályból következően támogatják az oktatási és továbbképzési intézményeket, programokat.

5. Társadalmi szerep: A piacgazdaság és jogállam elveinek megfelelően a szövetkezetek az érintetteket fokozottabban véleménynyilvánításhoz, a róluk szóló döntésekben való aktív/tényleges részvételhez segítik (törvényhozásban, törvényalkalmazáskor szakvéleményezés, hatékony ellenőrzés; közösségek, kistérségek önkormányzatát erősítik).

DEMOKRÁCIA, SZUBSZIDIARITÁS ÉS SZÖVETKEZETEK

A szövetkezeti alapelvek/értékrendszer értelmében a szövetkezet olyan közösségi intézményként értelmezendő, mely az érintettek önkéntes társulásán alapul, célja pedig az együttműködésben résztvevők közös erőfeszítéssel elérhető, jól meghatározott célját elérni, közös szükségletét kielégíteni; mindezt egy olyan gazdasági vállalkozás által, amelyet a tagok demokratikus önkormányzata irányít. A szövetkezet egyszerre társadalmi entitás (a szövetkezett személyek közössége, csoportja) és gazdasági entitás (szövetkezeti vállalat), e kettő pedig specifikusan összefonódik, mivel a két entitás összetevői ugyanazon személyek. Társadalmi egyesületként a szövetkezet a demokratikus civil társadalom és jogállam szabályai szerint működik, míg vállalkozásként a piacgazdaság szabályai szerint. Mindkét területen (társadalmi és gazdasági) a szövetkezetek integrációra törekednek, ernyőszervezeteket építenek ki a hatékony érdekképviselet és nagyobb gazdasági súly elérésére, anélkül, hogy az alapegységek demokratikus önkormányzatát és függetlenségét feladnák (szubszidiaritás). A szövetkezetek egyik fontos funkciója lehet az aktív piacpolitika, valamint integrált rendszerük (kötelék, központ, föderáció, unió) révén a gazdasági, auditáló (ellenőri), képzési és érdekvédelmi feladatok mellett közvetítő funkciót tölthetnek be a társadalom többi szereplője (törvényhozás, adminisztratív szervek, pénzügyi és más érdekvédelmi szervezetek) irányában.³⁹

39 Fairbairn, Brett: *Co-operatives as Politics: Membership, Citizenship, and Democracy*; Fairbairn, Brett: *Big Capital, the Big State, and Co-operatives: Historical Perspectives*. In: Fulton, Murray E (ed.): *Co-operative Organizations and Canadian Society: Popular Institutions and the Dilemmas of Change*. University of Toronto Press, Toronto Buffalo London, 1990.

A szövetkezetek jogállamon belüli jelentősége a demokratikus részvételi jogok – egy személy-egy szavazat – következetes előírásának és gyakorlásának köszönhető, amely a gazdasági lehetőségek kiterjesztésével együtt az alá- és fölérendeléssel szemben (pl. többség-kisebbség) a mellérendelést, egyenlő esélyteremtést és együttműködést részesítette előnyben. Mindez olyan bizalmi légkört teremt, amely kedvezően hat a társadalmi csoportok és egyének kooperációs készségére. Az együttműködést, szolidaritást a mindennapokban is gyakorolni képes közösségek tagjai pszichológiailag kiegyensúlyozottabbak; ugyanakkor humánus/karitatív célokra is készségesebben adományoznak.

Az alkotmányos demokráciákban (a formális politikai intézmények alatt) rendkívül nagy számú politika alatti intézmény van, amelyek által az emberek részt vehetnek a szélesebb értelemben vett társadalom életében, s melyek által (a részvételi demokrácia kifejezésével élve) részt vehetnek azokban a döntésekben, melyek életüket alapjában befolyásolják. Ezek az ún. érdekcsoportok (pressure groups) képviselik a közakarat képviselőit más csatornákat, a politikai pártok és választási folyamatoké mellett. Az érdekcsoportok demokratikus szerepének koncepciója magában foglalja a nagyobb érdekszervezeteket, továbbá az ezeknél nagyobb számban létező, egy-egy speciális érdek mellett kampányt folytató kisebb csoportokat (smaller promotional groups). Mindezek a legkülönbözőbb, önkéntes tagsággal bíró szervezetek (gazdasági kamarák, szövetkezetek, kulturális szervezetek) nemcsak olyan intézmények, amelyek által az állampolgárok befolyásolhatják a róluk szóló döntéseket, hanem fórumok is, melyekben a polgárok interakcióba léphetnek egymással. Alexis de Tocqueville *Az amerikai demokráciáról* írott klasszikus munkájában azt hangsúlyozta, hogy egy demokratikus rendszer működtetéséhez számos nem-kormányzati s a formális politikai szférán kívül eső szervezetre van szükség, ahol a polgárok elsajátíthatják a demokratikus értékeket.

Mivel a civil társadalom fogalma szerint a részvétel és képviselő elve fontos aspektusa a demokratikus politikának, a szövetkezeteket a demokrácia iskoláinak tekintik: nemcsak amiatt, hogy a kisebb közösségek általuk önszerveződésre, öngazgatásra, gazdasági megerősödésre képesek, hanem történelmük folyamán makroszinten is, érdekvédelmi hálózataik révén a politikai rendszer és mentalitás demokratizálására is hatással vannak.⁴⁰

Tekintettel a szövetkezetek fontos gazdaság- és szociálpolitikai szerepére, az állam (kormányzati vagy törvényhozási szinten) különböző kedvezményeket nyújthat a szövetkezeti vállalatot alapító/működtető állampolgároknak. Az

40 Portugáliában, Spanyolországban a salazari és frankoi diktatúra alatt is a közösségi önkormányzatiság és kultúra védelmezői, támogatói voltak a szövetkezetek. Indiában kasztbéli vagy nemi megkülönböztetés nélkül lehetővé teszik a szövetkezetbe való belépést.

állam befolyása viszont csakis átmeneti lehet. A szövetkezetek meghatározás szerint autonóm és független önszervező szervezetek, ezért, amennyiben megállapodást kötnek a mindenkori állami intézményekkel vagy más szervezetekkel, hogy külső tőkét gyűjtsenek, csak olyan feltétellel tehetik, ha ez nem veszélyezteti a demokratikus tagi ellenőrzést és a szövetkezeti autonómiát. Állam és szövetkezet viszonyát tehát ideális esetben a törvényen alapuló kölcsönös szerződés szabályozza, mely szavatolja a szövetkezet önkormányzatát és önállóságát/függetlenségét. Az állam legalább olyan elbánásban köteles részesíteni a szövetkezeteket is, mint bármely más gazdasági vállalkozást cégjogi (bejegyzés, működés engedélyeztetése), adópolitikai, pénzügyi és oktatáspolitikai téren. A törvényhozás mellett főleg az oktatáspolitikai az a terület, ahol az állam részvétele vagy segítsége jogosan várható el hosszú távon is a különböző típusú vállalati formák közötti esélyegyenlőség megteremtése érdekében.⁴¹

BELSŐ DEMOKRÁCIA ÉS ÖNIGAZGATÁSI ELVEK

A szövetkezetekben a demokratikus ellenőrzési struktúra kettős célt szolgál: egyrészt gazdaságilag biztosítja, hogy a szövetkezet tagjai érdekeinek szolgálatában áll és marad, vagyis a tagok tulajdonában és ellenőrzése alatt, s nem kerülhet más, külső befektetők kezére. Emellett a szövetkezeti demokrácia társadalmilag is továbblépést jelenthet azáltal, hogy általa az érintettek (a szövetkezet tagjai és családjaik) mind gazdaságilag, mind intézményileg is erősebb befolyást/beeszlást nyerhetnek életük irányításába (a róluk való döntésekbe). A szövetkezetek esélyegyenlőséget is megvalósítanak azáltal, hogy az ellenőrzést/szavazati jogot nem a tőkével vagy részvényekkel arányosan szabályozzák, hanem minden egyes tag egy szavazattal rendelkezik, továbbá tagként vehetnek fel mindenkit – nemi, vallási, nyelvi, politikai, faji megkülönböztetés nélkül –, aki megfelel a szövetkezeti tagság alapszabályban rögzített előfeltételeinek (kölcsönös felelősségvállalás, szomszédság) és egyetért a szövetkezeti vállalkozás céljával.

Ezzel a személy- és közösségközpontú hozzáállással összhangban a szövetkezetek távol tartják magukat a spekulatív profitérdekeltségek vagy magas kamatok (uzsora) gyakorlatától; ezzel szemben pedig a méltányos (rögzített és korlátozott) kamatozást, valamint a sajátosan szövetkezeti eredményelosztást alkalmazták: a mérlegszerű felesleget (zárszámadási többletet) a tag-tulajdonosok között a szolgáltatások igénybevétele arányában (vagy más méltányos részesedési kulcs sze-

41 Parnell, Edgar: *Reinventing the Co-operative System for the 21st Century*. Oxford, 1995.

rint) osztják szét (visszatérítés). Legfontosabb szövetkezeti jellegzetesség az azonosság elve: a gazdasági intézmények közül a szövetkezet ágyazódik leginkább a közösségbe, működése a legközvetlenebb kölcsönhatásban van a közösség tagjainak igényeivel és értékrendjével, akiknek részvétele nélkül nem is működhet. A gazdaságos és felelős működés érdekében a tagok tipikusan hármas érdekeltséggel vesznek részt a szervezetben: mint társtulajdonosok, mint ügyfelek (foglalkoztatottak vagy a szövetkezet szolgáltatásainak igényelői/felhasználói), illetve mint ugyanannak a közösségnek a tagjai (rezidensek, érdek/értékközösség). Egyik társtulajdonos sem csupán tőkebefektetői minőségében áll kapcsolatban a szövetkezettel (szomszédság elve). A tagság e hármas kötődése gazdasági és szociológiai törvényszerűségeket kombinál és megszabja a szövetkezet közösségbeágyazottságát.⁴² A tulajdonos és a felhasználó azonossága biztosítja, hogy a szövetkezeti vállalkozás ne kerüljön ki a tagok ellenőrzése alól, valamint hogy a gazdasági irányítás a tagok érdekeit és közösségük értékeit tartja szem előtt. A külső befektetők tőkéjének mozgékonyasága – a változó konjunktúrának megfelelően – a helyi vállalat bezárásához, a szolgáltatás megszűnéséhez és munkanélküliséghez vezethet; egyszóval gyakran változtat gazdát, tagságot, helyet és célt. Alapítása helyét átmenetinek tekinti, s azt a jobb üzleti eredmény reményében bármikor elhagyhatja, akár országnyi, sőt kontinensnyi távolságokra menően is. Nincs tekintettel tagjai (a részvényesek) egyéni termelési, fogyasztási, szolgáltatási igényeire, közreműködésüket nem igényli, sőt: a részvénytársaságok esetében nevüket nem ismeri („anonim” – névtelen – vállalkozások). E társaságokban a részvényesek számára döntően a társaság osztalékot nyújtó képessége a fontos. Ezzel szemben a szövetkezeti helyi beruházás fenntartható helyi foglalkoztatást jelent, és sokkal könnyebben alkalmazkodik a helyi normákhoz. Az anonim részvénytársasági vállalatokkal szemben a szövetkezeti üzletrészek nevesítettek, személyre szólóak, átruházásuk módját az alapszabály rögzíti.

A szomszédsági elv érvényesülése a kölcsönös felelősség és ellenőrzés megőrzése céljából volt szükséges. Szociológiai tény, hogy a bizalomra épülő csoportok sokkal nagyobb teljesítményre képesek, mint a bizalmat nélkülöző csoportok. Az azonos értékrend kölcsönös érdekekkel jár, tehát könnyebb az érdekegyeztetés, hatékonyabb a konszenzuskialakítás a szövetkezeti döntésekben. A szövetkezet közösségi beágyazottsága folytán nemcsak a rövid távú, szűk vállalati érdekeket tartja szem előtt. Mivel a szövetkezet tagjainak, illetve a település lakóinak csoportjai nagymértékben átfedik egymást, lehetővé válik, hogy például az adott intézmény a tagok közös döntésével, az osztalék és a betéti kamatok

42 Granovetter, Mark: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula, Bp., 2001.

terhére, a tagok számára kedvezményes kamatozású hiteleket folyósítson, vagy a tágabb közösség infrastruktúráját javító szolgáltatásokkal bővítse tevékenységét (pozitív hatások). Az azonosság elve a garancia arra, hogy a szövetkezet nem folytat negatív mellékhatásokkal járó (a környezet, ökoszisztéma, a táji, a közösségi és a kulturális értékek minőségére káros) tevékenységet.

TÁJ- ÉS TERMÉSZETVÉDELEM, KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKEK IRÁNTI ELKÖTELEZETTSÉG A SZÖVETKEZETEK BEN

A gazdaságetika szerint a gazdasági szereplőknek (köztük az államnak is) átruházhatatlan etikai felelősségük van, tekintettel kell lenniük mindazokra a szereplőkre, amelyek érintve vannak döntéseik által, és, saját céljaikat elérendő, nem kezelhetik azokat pusztán eszközeikként (stakeholder modell). A döntésekben érintett szereplők (stakeholders) általában egyének, csoportok vagy szervezetek, de a természeti környezet és a jövő generációk is közéjük tartozhatnak, ha a döntés kimenetele ténylegesen befolyásolja helyzetüket. A felelős döntéshozót az jellemzi, hogy több nézőpontból is értékeli a szóba jöhető cselekvési lehetőségeket, és optimális kompromisszumra törekszik a különböző értékdimenziók között.

Az érintettek iránti felelősség imperatívuszát fejezi ki a generációk közötti igazságosság alapelve is. A nemzedékek közötti igazságosság elmélete azt mondja ki, hogy minden nemzedéknek kötelessége a bolygó természeti és kulturális forrásait nem rosszabb állapotban továbbadni a jövő nemzedékeknek, mint ahogyan azt megkapta, és kötelessége az is, hogy a jelen nemzedékeknek is biztosítson ésszerű hozzáférést ezen örökséghez. Mivel „a természetet nem elődeinktől örököltük, hanem az utódainktól kaptuk kölcsön”, legalább akkora súllyal kell figyelembe vennünk a jövő generációk szabadságát, mint amekkorát önmagunk jólétének biztosítani kívánunk. A generációk közötti igazságosság és a stakeholder modell keresztény társadalometikai értelmezése helyet kap II. János Pál *Centesimus annus* (1991) szociális enciklikájában is. A nemzetközi szövetkezeti alapelvek 7. pontja a szövetkezetek természet-, táj-, és közösségvédelem iránti elkötelezettségét így fogalmazza meg: „A szövetkezetek törődnek azokkal a közösségekkel, amelyekben működnek. Amellett, hogy a tagok igényeire összpontosítanak, igyekeznek biztosítani közösségük fenntartását és fejlesztését olyan intézkedésekkel, melyek tisztelik a környezetet és elfogadhatók az emberi közösség számára.”⁴³

43 MacPherson, Ian: *Les principes coopératifs vers le 21e siècle*. Genève, 1995. Zsolnai László: *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon kiadó, Budapest, 2001.

A fent említett etikai alapelvek nemcsak utólagosan (passzív, defenzív környezetvédelem: kárpótlás, jóvátétel a negatív mellékhatásokért), hanem normatív módon (önálló és önkéntes pozitív környezetvédelmi kezdeményezések, környezetkímélő technikák, csomagolás bevonása, alkalmazása) érvényesülnek a szövetkezetben. Személyközpontú jellegéből adódóan ugyanis a szövetkezet gazdasági és érdekvédelmi tevékenysége magába foglalja az etikai és a közösségi értékek tiszteletét. A szövetkezeti vállalkozás ezért értelmezendő a közgazdasági stakeholder modellben. A mainstream közgazdasággal (materiális fogyasztás növelése, radikális hedonizmus, az anyagi vágyak maximális mértékű kielégítése) ellentétben a szövetkezeti közgazdaságtan alapvető értékválasztása szerint a szervezetek az embereket szolgálják, azaz segítik testi-lelki és szellemi fejlődésüket, harmonikusan beágyazódnak abba a közösségbe és természeti környezetbe, amelyben tevékenykednek, és hozzájárulnak ezek regenerációjához, megőrzéséhez. A szövetkezet olyan vállalkozási és gazdaságszervezési forma, amely az egyéni, a közösségi és az ökológiai értékek pluralizmusát, a személyi autonómiát és önkormányzatiságot tiszteletben tartja, és működése során figyelembe veszi mint a vállalkozás valamennyi potenciális érintettjének/szereplőjének egyéniségét, tehát nemcsak a shareholder (részvényes) csoport érdekeit, hanem a többi érintett (stakeholder) személy, közösség, környezet, jövő generációk alapvető érdekét.

Konkrétabban, a szövetkezetek tényleges és potenciális üzletvitele a táj- és a természetvédelem területén, valamint tevékenységük közösségi értékek iránti érzékenysége szervesen következik az alábbiakból:

- a) üzemméret;
- b) a döntéshozók kognitív és érzelmi közelsége vállalkozásuk színhelyéhez;
- c) a közösségi és a tájjelleg intenzitása;
- d) az etikus üzletvitel normakénti érvényesülése;
- e) magasabb szintű együttműködés szükségességének.

Az üzem, illetve az üzleti tevékenység méretét tekintve a szövetkezet közösség- és emberléptékű, ezért ellentétben a iparóriásokot („dinosaur technologies”) általában jellemző környezetszennyezéssel, a szövetkezeti üzemkiegészítés, előbbrevitel (Förderungsprinzip) alapelveknek megfelelően elsősorban kis- és középvállalkozások támogatására, fejlesztésére törekszik, amelyek viszont a c) pont alatt említett közösségi és tájjelleg hangsúlyozottan hordozzák (közvetlenül érinti őket a talaj-, a vízminőség, a tájkép rombo-

lása). Ezért a táji, természeti, környezeti és közösségi értékek rombolásával járó üzleti tevékenység tiltása a szövetkezet lényegéből fakad. A fenntartható fejlődés érdekében aktív környezetvédelem valósul meg azáltal, hogy a szövetkezeti üzletvitel normatív módon olyan eszközöket, szolgáltatásokat nyújt tagjainak, illetve olyan feltételekhez köti a hitelezést, értékesítést stb., amelyek normatívan előírják például a környezetkímélő műtrágyák, üzemanyagok, újrahasznosítható csomagolóanyagok, ellenőrzött eredetű takarmányok használatát, egészséges élelmiszerek termelését, forgalmazását. Az azonoság elve, vagyis a döntéshozó-tulajdonos-ügyfél-alkalmazott azonossága biztosítja, hogy a fentebb említett normatív előírásokat a szövetkezeten belül hatékonyabban lehet megjeleníteni (kommunikatív vagy dialogikus etika). Az identitásból következik továbbá, hogy az üzleti döntéshozók kognitív és érzelmi távolsága jelentősen csökken, sőt a kettő azonossá válik, lévén hogy az üzleti tevékenység érintettjei maguk a családtagok, a közvetlen közösség. Az önszerveződés, öngazgatás nemcsak elvileg környezetbarát, etikailag felelősebb, hanem empirikusan is tapasztalható, hogy a környezetre káros tevékenység legtöbbször azokban az esetekben figyelhető meg, amelyeknél nincs meg a döntéshozók színhelyhez viszonyított térbeli és kognitív (kulturális, történelmi, mentalitásbeli) közelsége, emocionális rokonszenve (például Moszkva gazdaságpolitikája Szibériában, multinacionális vállalatok környezetrombolása és a nemzetközi hitelek törlesztésének erőfeszítései a harmadik világban).

Végül a környezetvédelmi problémák világméretűvé válásával a megoldásoknak is ilyen léptékűeknek kell lenniük. Téves az a darwini-evolucionista elképzelés, miszerint kizárólag verseny által képesek az egyedek túlélni. Létezik ugyanis családi, intergenerációs szolidaritás, együttműködés, illetve a természetben nagyon sok nem versengő, együttműködő rendszer (szimbiózis) stabil. A versenyt és együttműködést jövőorientáltan kombináló attitűd legjobb illusztrálását Hardinnak a közlegelők tragédiájáról szóló tanulmánya adja.⁴⁴ A rögeszmés növekedésorientáltság bizonyítja ennek természetromboló következményeit. A szövetkezetek működése e folyamattal szembe hat, s a leginkább hozzájárul az apró közösségi szinergiák, szigetszerű modellek létrejöttéhez („Think globally, act locally! – Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan!”). A szövetkezeti szervezetek közül kiemelkedő a Cooperative Wholesale Society, a svájci Migros és a Raiffeisen Bank környezetvédelmi üzletpolitikája.

44 Hardin: The Tragedy of Commons. In: *Science*, 162 (1968). 1243–1248.

A SZÖVETKEZETI KÉPZÉS ÉS ISMERETTERJESZTÉS

Az SzNSz 1995-ös állásfoglalásának 5. irányelve már 1895-ben megfogalmazódott, hiszen már a szövetkezetek fél évszázados (1844-től élő) gyakorlatát emelte egyetemes irányelvvé: „A szövetkezetek támogatják a kölcsönös, folyamatos oktatási programokat a tagok, vezetők és alkalmazottak részére. A szövetkezeteknek kötelességük a közvéleményt tájékoztatni, különösen a fiatalokat és véleményformálókat, a szövetkezeti mozgalom természetéről.”⁴⁵

A modern szövetkezeti mozgalom nevelő munkájához az indíttatást – mint láttuk – a rochdale-i takácsok adták meg. 1844-ben alapított szövetkezetük alapszabályba foglalta: „A közösség nemcsak az anyagiaknak, a szellemieknek is él, nemcsak a mára, a holnapra is gondol. Ezért a társaság gazdasági tevékenysége által elért felesleg két és fél százaléka felett külön tanács határoz, mely a tagok ismereteinek gazdagítását szolgáló könyvtár létesítésére s gyermekeiknek neveltetésére fog szolgálni.” Ebben a korban, amikor nem volt általános a tankötelezettség, sőt a családok rossz megélhetési viszonyai alig tették lehetővé a gyerekek iskoláztatását, különösen fontosnak tekinthető a szövetkezetek iskolatámogató hozzájárulása is.

A kezdeti időszakban a szövetkezésben rejlő gazdasági előnyök és humánus értékek karizmatikus személyek szellemi munkája által vált szélesebb körben ismertté, többnyire a sajtó útján vagy népszerűsítő nyomtatványok révén. William King angol orvos írta és szerkesztette az első szövetkezeti újságot (*The Co-operator*, 1828-tól, három évfolyam alatt, 28 szám jelent meg havonta közel 12 000 példányszámban). E havilapban King – az oweni utópikus társadalomszervezési formákkal szemben – a „gyakorlati szövetkezést” javasolta megoldásként a rossz szociális állapotok javítására. Gyakorlatias tanácsokkal látta el olvasóit (miként kell fogyasztási szövetkezetet szervezni, üzletet és háztartást gazdaságosan és higiénikusan vezetni), rendszeres ismertetéseket közölt a szövetkezeti szabályokról, értékekről, előnyökről. Mivel tudta, hogy csak „kiművelt emberfők” képesek belátni az érdekkölcsönösségből fakadó együttműködés előnyeit és képesek szakszerűen üzleti tevékenységet folytatni, iparosiskolák és más felnőttképző intézmények felállítását támogatta, ahol ő maga is oktatott. Keresztény és humánus értékrendje, közgazdasági és andragógiai (felnőttképzési) nézetei hatással voltak más szövetkezetalapítókra is.

45 Buday-Sántha Attila: *Agrárpolitika-vidékpolitika. A magyar agrárgazdaság és az Európai Unió*. Budapest–Pécs, 2001. 423.

Akárcsak Raiffeisen, előzőleg King is karitatív szervezetekben dolgozott. A kölcsönös segítségen alapuló „baráti társaságok”, segélyegyletek és szövetkezetek alapításának ösztönzésével szándékozott olyan intézményeket létrehozni, amelyek tagjai immár nem a könyörületesség és adakozás kiszolgáltatóit, hanem önállóan, önszervezéssel kézbe vehetik sorsukat. Németországban a szövetkezeti ismeretterjesztést Schulze-Delitzsch és Raiffeisen kezdeményezte. Mindketten számos szövetkezeti könyvet írtak, folyóiratokat indítottak. Raiffeisen tevékenysége kezdetétől a szövetkezetek lényeges összetevőjének tekintette a gyakorlati gazdasági ismeretek terjesztését. A falusi hitelszövetkezetekben ún. kaszinókat létesített, melyek célja Raiffeisen szerint: „olvasmányok és beszélgetések által azonosítani és kijavítani a mezőgazdálkodás hiányait és hibáit, terjeszteni és tanulmányozni a jó gazdasági könyveket és folyóiratokat, az általános mezőgazdasági tudomány fejlődését a helyi viszonyokhoz igazítani, valamint beszerezni az ehhez szükséges kellékeket”. A századfordulón a regionális szövetkezeti egyesületek könyvelési és számlavezetési tanfolyamokat tartottak kezdő és haladó szinten önkénteseknek és üzletvezetőknek. Szövetségi szinten szövetkezeti ellenőrök részére szerveztek tanfolyamokat a berlini ellenőrképző intézetben (1913-ban alapítva).

Wilhelm Haas, a szövetkezetek érdekvédelmi hálózatának elméleti megalapozója és megszervezője, többszintű szövetkezeti képzést intézményesített: helyi szinten gazdasági alapismeretek és gyakorlati képzés átadása folyt, regionális szinten pedig a könyvelők, az igazgató és felügyelőbizottságok tagjai tanultak tovább 1896-tól, míg a teljes munkaidőben foglalkoztatott ügyvezetők az országos szövetkezeti képzőközpontban (Deutsche Landwirtschaftliche Genossenschaftsschule – Darmstadt, majd Berlin székhellyel) tanultak 1904-től.

Az egyetemeken legmagasabb tudományos szinten folyt a szövetkezeti oktatás és kutatás. 1870-től már önálló tantárgyként jelenik meg a német egyetemek tanrendjében. A Halle-Wittembergi Egyetemen 1911-ben alapítják az első szövetkezeti kutatóközpontot, melyet a kölni (1926) és a frankfurti egyetemek kutatóközpontjai követnek. Kereskedelmi főiskolai szinten 1919-től indul szövetkezeti szeminárium. A két világháború közötti időszakban Angliában hat egyetem tananyagában szerepelt a szövetkezeti mozgalom tanulmányozása; emellett jelentős volt a Manchesteri Szövetkezeti Főiskola és a Plunkett Alapítvány tevékenysége. Ausztriában a gazdasági iskolák és téli gazdasági tanfolyamok mellett a mezőgazdasági kamarák külön szövetkezeti iskolákat tartottak fenn. Svájcban a fogyasztási szövetkezetek bázeli központja tartott fenn Freidorfban világhírű szövetkezeti iskolát. 1925-ben alapították az Amerikai Szövetkezeti Intézetet. Lengyelországban 1919-ben hozták létre a Szövetkezeti Tudományos Intézetet kutatási céllal, szakképzés céljából pedig

két szövetkezeti iskola működött állami támogatással. Szintén 1919-ben alapítottak Szövetkezeti Főiskolákat Csehországban és Romániában. A közgazdasági oktatás és a szövetkezeti oktatás szoros egybefonódását tükrözi, hogy a budapesti közgazdasági egyetem alapítását a Hangya Fogyasztási Szövetkezetek Központja kezdeményezte ügyvezető igazgatója személyében. 1917-ben a Hangya egymillió korona alapítványt tett egyetemalapítás céljából. A közgazdasági egyetem végül 1920-ban jött létre, szövetkezeti tanszék felállításával.⁴⁶ Ezt megelőzően is a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége, az Országos Központi Hitelszövetkezet és a Hangya központ tanfolyamain tisztviselők általános, gyakorlati, speciális és kiegészítő szövetkezeti-könyvelési-pénzügyi-üzletviteli ismereteket sajátíthattak el.⁴⁷

A szövetkezeti tudományos kutatás és képzés célja a XX. század végére természetesen változott: míg a szövetkezetek kialakulásának idejében az általános írás-olvasást, valamint ipari és mezőgazdasági ismeretek átadását, elemi üzletvitel tanítását kellett önerőből megoldani, mára egyrészt szövetkezeti szakembereket (menedzser, marketingszakértő stb.) képeznek ki a szövetkezeti főiskolák, másrészt a szövetkezeti sajátosságok és gazdaságetika közgazdasági, szociológiai törvényszerűségeit egyetemi szinten kutatják és tanítják.

A gyakorlati célú oktatási intézmények szövetkezeti személyzetet képeznek ki (marketingszakemberek, menedzserek) általában kereskedelmi, közgazdasági főiskolai szinten (cooperative college). Egyetemi szintű tudományos kutatómunka a szövetkezeti mozgalom gazdasági, jogi, szociológiai vonatkozásairól a legnagyobb egyetemek szövetkezeti kutatóintézeteiben vagy tanszékeiken folyik.⁴⁸

A szövetkezeti lapok, folyóiratok tudományos, szakmai továbbképző, valamint ismeretterjesztő populáris kategóriába sorolhatók. Legfontosabbak a tudományos időszaki kiadványok, a *Zeitschrift für das gesamte Genossenschaftswesen* német tudományos folyóirat; valamint a *Revue des Études Coopératives, Mutualistes et Associatives*. *Revue Internationale de l'Économie Sociale (RECMA)*; *Journal of Co-operative Studies* (Leicester); *International Handbook of Cooperative Legislation*. A szövetkezeti szervezetek, minisztériumok értesítői, hivatalos közlönyei, statisztikai kiadványok jelentik a harmadik kategóriát: az *ICA Monthly Review* értesítő, *Farbrukeren* (Norvégia), *Pellervo, Osnuslike* (Finnország), *La Revista della*

46 Balogh Elemér, Almási: *Emlékeim. A negyvenéves „Hangya” és a Közgazdasági Egyetem története*. Egyetemi nyomda, Budapest, 1938.

47 Pártos Szilárd – Szilágyi László: *Szövetkezeti ismeretek*. Budapest, 1935. 139–143.

48 Dülfer (szerk.): *International Handbook of Cooperative Organizations*. Göttingen, 1994. 293–334.

Cooperazione (Olasz Munkaügyi és Társadalombiztonsági Minisztérium Szövetkezeti Igazgatóságának kiadványa), a hollandiai szövetkezeti szövetség havi értesítője, a Svájci Fogyasztási Szövetkezeti Unió hetilapja, német, francia, osztrák, svéd stb. szövetkezeti föderációk vagy minisztériumok értesítői, *Arco Iris* (Brazília), *Revista della Cooperacion* (Argentina).

Talán egyetlen modern gazdasági vállalkozási típus létrejötte sem fonódott annyira össze a nevelés, képzés gondolatával, mint a szövetkezeti intézmény, amelynek létalapja a tagok részvétele, tudása, képességeik fejlesztése, hiszen mindez az egyéni és közösségi kölcsönös segélyezési intézmények önkormányzatát, önzagztatását, valamint a felelős döntéskészség kialakulásának alapját jelenti.

A szövetkezeti gazdaságetika szorosan összefügg a keresztény és humánus értékrenddel, hiszen az Aranyszabály („Szeresd felebarátod, mint magadat” (Máté 22, 39); „Amint akarjátok, hogy veletek cselekedjenek, ti is úgy cselekedjétek másokkal”), valamint a filozófus Kant által az Aranyszabály nyomán megfogalmazott kategorikus imperatívusz („Felebarátodat mindig cselekedeteid céljaként, sohasem eszközöként tekintsd”) alkalmazását próbálták intézményesíteni a gazdasági szférában.⁴⁹ Ebből adódott, hogy kiemelkedő egyházi személyiségek indítványozták és szorgalmazták a mezőgazdaság és kisipar korszerűsítésére, ezáltal pedig a szociális és kulturális viszonyok javítása céljából a felnőttképzést és a szövetkezetek szervezését: W. E. von Ketteler mainzi püspök és Kolping Adolf annak a keresztény-szociális gondolkodásnak az ihletői, amely a pápai szociális enciklikákban (*Rerum Novarum* 1891, *Centesimus Annus* 1991) fogalmazódott meg.⁵⁰ A gazdasági igazságosság, gazdasági demokrácia és emberi egyenlőség eszméjét, a felebaráti szeretet mindennapi megélését, gyakorlását, a jövedelem egy részének jótékony célokra fordítását a szövetkezetek honosították meg és gyakorolták következetesen a gazdaságban. A tisztességes üzletvitel (csalások, árurontás kizárása) is jelentős újítás volt, ugyanakkor a szövetkezetek nem ragadtak le a negatív üzleti szokások kiküszöbölésénél, hanem pozitívan járultak hozzá a tagság és ennek szűkebb környezete viszonyainak javításához, később pedig szervezetszintű gazdaságetikai és szociálpolitikai irányelvek gyakorlatba léptetéséhez.

49 Lutz, Mark A: The Mondragon co-operative complex: An application of Kantian ethics to social economies. *International Journal of Social Economics*, 1997. Vol. 24. Issue 12. 1404.

50 Botos Máté – Rabár Ferenc: *Gazdaság és etika. A gazdasági gondolkodás fejlődése*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest, 1998. 35–50.; Höffner, Joseph: *Keresztény társadalmi tanítás*. Budapest, 2002.

ÖSSZEZÉS

A szövetkezet olyan intézményként értelmezhető, amely a gazdasági és a társadalmi változások során keletkező piaci és társadalmi egyensúlytalanságokat képes volt helyrebillenteni. A szövetkezeti önsegélyezés nem a modernizációval szembeni ellenállás volt, hanem pontosan a szövetkezet nyújtott megfelelő keretet a szükséges gazdasági alkalmazkodásra. Ez a folyamat azonban nem utólagosan és passzívan történt, hiszen a szövetkezet révén az érintettek (személyek, családok, kisebb-nagyobb közösségek) immár aktívan befolyásolhatták a történéseket, nagyobb súllyal beleszólhattak a gazdasági és a társadalmi erőviszonyok alakulásába.

A XXI. század küszöbén a szövetkezeti elmélet és gyakorlat eddigi pozitív tapasztalataira, eredményeire támaszkodva, talán a globális ökológiai problémák sürgetésére is, a szövetkezeteknek sikerül elfogadtatni és egyre szélesebb üzleti körökben meghonosítani az együttműködésre épülő üzletviteli és felelős szövetkezeti gazdasági etikát.